

O'SMIRLARDA IJOBIY XULQ-ATVOR SHAKLLANISHINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI: OILA, MAKTAB VA TENGDOSHLAR MUHITI

T.S.Djurayev¹ 

Mas'ul muallif: Djurayev Toshpo'lat Saxiyevich, TerDu Psixologiya kafedrası dotsenti, ps.f.n.

e-mail: djurayev@tersu.uz

Accepted: 01 Oktabr 2026

Published: 01 Oktabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Djurayev, T. S. O'SMIRLARDA IJOBIY XULQ-ATVOR SHAKLLANISHINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI: OILA, MAKTAB VA TENGDOSHLAR MUHITI / T. S. Djurayev // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 10, № 1. — B. 25–30.

1. TerDu Psixologiya kafedrası dotsenti, ps.f.n

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'smirlik davrida ijobiy xulq-atvor shakllanishini belgilovchi ijtimoiy-psixologik determinantlar tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqotda oila, maktab va tengdoshlar muhitining o'smir shaxsining xulqiy yo'nalishlari, ijtimoiy moslashuvi, mas'uliyat hissi, hamkorlikka tayyorligi va o'zini boshqarish ko'nikmalariga ta'siri yoritiladi. O'smirlik davrining shaxsiy mustaqillik, o'zini namoyon qilish va ijtimoiy munosabatlarni qayta tashkil etish bilan tavsiflanishi ushbu bosqichda ijobiy xulq-atvorni shakllantirishga ta'sir qiluvchi omillarni kompleks o'rganishni talab etishi asoslanadi. Oiladagi emotsional qo'llab-quvvatlash, ota-ona va farzand o'rtasidagi konstruktiv muloqot, maktabdagi psixologik xavfsiz muhit, pedagogik munosabatlarning sifati hamda tengdoshlar guruhidagi ijtimoiy qo'llab-quvvatlash ijobiy xulq-atvorning muhim shartlari sifatida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, mazkur muhitlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik o'smirning ijtimoiy tajribani o'zlashtirishi va xulqiy me'yorlarni ichkilashtirish jarayoni bilan bog'liq holda izohlanadi. Maqolada o'smirlarda ijobiy xulq-atvorni rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik profilaktika va qo'llab-quvvatlash yo'nalishlari ham asoslanadi.

Kalit so'zlar: o'smirlik davri, ijobiy xulq-atvor, ijtimoiy-psixologik determinantlar, oila muhiti, maktab muhiti, tengdoshlar guruhi, ijtimoiy moslashuv, emotsional qo'llab-quvvatlash, xulqiy me'yorlar, shaxsiy rivojlanish.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗИТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ: СЕМЬЯ, ШКОЛА И СРЕДА СВЕРСТНИКОВ

Аннотация. В статье системно рассматриваются социально-психологические детерминанты формирования позитивного поведения в подростковом возрасте. Основное внимание уделяется влиянию семейной, школьной и среды сверстников на развитие поведенческих установок подростка, его социальную адаптацию, чувство ответственности, готовность к сотрудничеству и навыки саморегуляции. Обосновывается необходимость комплексного изучения факторов, определяющих развитие позитивного поведения на этапе подросткового возраста, который характеризуется усилением стремления к самостоятельности, самовыражению и изменением характера социальных отношений. Эмоциональная поддержка в семье, конструктивное взаимодействие родителей и подростков, психологически безопасная атмосфера в школе, качество педагогического общения, а также социальная поддержка со стороны сверстников рассматриваются как значимые условия развития социально приемлемых форм поведения. Особое внимание уделяется взаимосвязи указанных социальных сред и их роли в усвоении подростком социального опыта и интериоризации поведенческих норм. В статье также рассматриваются основные направления психолого-педагогической профилактики и поддержки, ориентированные на укрепление позитивных моделей поведения подростков.

Ключевые слова: подростковый возраст, позитивное поведение, социально-психологические детерминанты, семейная среда, школьная среда, сверстники, социальная адаптация, эмоциональная поддержка, поведенческие нормы, личностное развитие.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF POSITIVE BEHAVIOR DEVELOPMENT IN ADOLESCENTS: FAMILY, SCHOOL, AND PEER ENVIRONMENT

Abstract. This article examines the socio-psychological determinants that contribute to the development of positive behavior during adolescence. Particular attention is given to the influence of the family, school, and peer environment on adolescents' behavioral orientations, social adaptation, sense of responsibility, readiness for cooperation, and self-regulation skills. The study emphasizes the need for a comprehensive examination of the factors shaping positive behavior during adolescence, a developmental period characterized by increasing independence, self-expression, and transformation of social relationships. Emotional support within the family, constructive

parent-adolescent communication, a psychologically safe school climate, the quality of teacher-student interaction, and social support from peers are considered important conditions for the development of socially constructive behavioral patterns. The article also examines the interrelationship among these social environments and their role in adolescents' acquisition of social experience and internalization of behavioral norms. Particular emphasis is placed on psychological and pedagogical prevention and support strategies aimed at strengthening positive behavioral patterns and promoting adolescents' constructive social development.

Keywords: adolescence, positive behavior, socio-psychological determinants, family environment, school environment, peer environment, social adaptation, emotional support, behavioral norms, personal development.

Kirish. O'smirlik davri shaxsning biologik, psixologik va ijtimoiy rivojlanishida muhim o'tish bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ushbu davrda bola tomonidan ilgari o'zlashtirilgan xulqiy me'yorlar qayta ko'rib chiqiladi, mustaqil fikrlash va o'z qarorlarini qabul qilishga intilish kuchayadi, shaxsning o'ziga va atrofidagi insonlarga munosabati sezilarli darajada o'zgaradi. O'smirning ijtimoiy muhitdagi mavqeyi, boshqalar tomonidan tan olinishi, tengdoshlari bilan munosabatlari hamda kattalar bilan muloqot qilish shakllari uning xulq-atvoriga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli mazkur davrda ijobiy xulq-atvorni shakllantirish masalasi nafaqat individual psixologik xususiyatlar, balki o'smir yashayotgan ijtimoiy muhitning mazmuni va sifatini hisobga olgan holda o'rganishni talab qiladi.

Ijobiy xulq-atvor tushunchasi shaxsning jamiyat tomonidan e'tirof etilgan axloqiy va ijtimoiy me'yorlarga amal qilishi bilangina cheklanmaydi. U mas'uliyatni his qilish, o'z xatti-harakatlarini nazorat qila olish, boshqalarning huquq va manfaatlarini hurmat qilish, hamkorlikka intilish, nizoli vaziyatlarda konstruktiv munosabat bildirish, empatiya ko'rsatish, o'z faoliyatining oqibatlarini anglash va ijtimoiy vaziyatlarga moslasha olish kabi xususiyatlarning majmuini ifodalaydi. O'smirda bunday sifatning shakllanishi bosqichma-bosqich kechadigan jarayon bo'lib, unda shaxsiy tajriba, tarbiya, muloqot va ijtimoiy ta'sirlarning o'zaro uyg'unligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Oila o'smir xulq-atvorining shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi dastlabki va eng yaqin ijtimoiy muhit sifatida alohida o'rin egallaydi. Oiladagi o'zaro hurmat, emotsional yaqinlik, ota-onaning farzand bilan muloqot qilish uslubi, talab va nazoratning muvozanatli tashkil etilishi o'smirning o'ziga bo'lgan munosabati hamda boshqa insonlar bilan munosabatlariga ta'sir etadi. Aksincha, doimiy ziddiyat, befarqlik, haddan tashqari qattiq nazorat yoki tarbiyaviy talablarning izchil emasligi o'smirning ijtimoiy tajribasini murakkablashtirishi mumkin. Shuning uchun oilaviy muhitni faqat tarbiya beruvchi makon sifatida emas, balki o'smirning ijtimoiy va emotsional tajribasi shakllanadigan psixologik muhit sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

O'smirning ijobiy xulq-atvori rivojlanishida maktab muhiti ham muhim determinantlardan biridir. Maktab o'smir uchun bilim olish joyi bo'lish bilan birga, turli ijtimoiy rollarni sinab ko'rish, tengdoshlar va kattalar bilan munosabat o'rnatish, mas'uliyatni his qilish hamda jamoaviy faoliyat tajribasini egallash imkonini beradigan muhitdir. O'qituvchining o'smirda nisbatan munosabati, o'quvchilarning fikrini tinglashi, xatolarni jazolashdan ko'ra ularni tahlil qilishga yo'naltirishi, sinfdagi psixologik muhit va o'zaro hurmat darajasi o'smirning xulqiy tanlovlariga ta'sir qilishi mumkin. Psixologik jihatdan xavfsiz va qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhiti o'smirning o'z fikrini erkin ifodalashi, mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi va ijtimoiy jihatdan maqbul xatti-harakatlarni tanlashiga sharoit yaratadi.

Tengdoshlar muhiti esa o'smirlik davrida tobora kuchayib boradigan ijtimoiy ta'sir manbai sifatida namoyon bo'ladi. O'smir uchun tengdoshlar guruhida qabul qilinish, o'z mavqeyini belgilash va guruh a'zolari bilan umumiy faoliyat olib borish muhim ehtiyojlardan biriga aylanadi. Shu jarayonda guruhdagi xulqiy me'yorlar, o'zaro yordam, hamkorlik, hurmat va mas'uliyat kabi qadriyatlar o'smirning ijobiy xulq-atvorini qo'llab-quvvatlashi mumkin. Shu bilan birga, salbiy xulq me'yorlari ustun bo'lgan guruhlar o'smirning xatti-harakatlariga boshqa yo'nalishda ta'sir ko'rsatishi ehtimoldan xoli emas. Demak, tengdoshlar guruhi ta'sirini faqat salbiy yoki ijobiy hodisa sifatida emas, balki guruhning ichki qadriyatlari va o'zaro munosabatlar tizimiga bog'liq bo'lgan murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida ko'rib chiqish zarur.

Mazkur uchta muhit — oila, maktab va tengdoshlar guruhi — bir-biridan alohida holda mavjud bo'lmaydi. O'smirning xulq-atvori ularning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Oilada berilgan tarbiyaviy qadriyatlar maktabdagi pedagogik munosabatlar va tengdoshlar bilan muloqot jarayonida mustahkamlanishi yoki qayta ko'rib chiqilishi mumkin. Xuddi shuningdek, maktabdagi ijtimoiy tajriba o'smirning oiladagi xatti-harakatlariga, tengdoshlari bilan munosabatlariga va o'zini tutish strategiyalariga ta'sir qilishi mumkin. Shu jihatdan ijobiy xulq-atvorni shakllantirishga qaratilgan yondashuv alohida bir muhitga emas, balki o'smirning kundalik hayotini tashkil etuvchi ijtimoiy munosabatlar tizimiga yo'naltirilishi lozim.

Bugungi kunda o'smirlarning ijtimoiylashuv jarayoniga an'anaviy muhitlar bilan bir qatorda raqamli kommunikatsiya, ijtimoiy tarmoqlar va virtual guruhlar ham ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada o'smirning ijtimoiy tajribasi faqat oila, maktab va real tengdoshlar guruhi bilan chegaralanib qolmay, turli axborot va kommunikatsiya makonlari bilan ham kengaymoqda. Bunday sharoitda ijobiy xulq-atvorni rivojlantirish o'smirda tayyor xulq qoidalarini singdirishdan ko'ra, unda mustaqil tanlov qilish, vaziyatni baholash, o'z xatti-harakatining oqibatlarini anglash va ijtimoiy mas'uliyat asosida qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishni talab etadi.

O'zbekiston ta'lim va tarbiya tizimida ham o'quvchi-yoshlarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishi, ijtimoiy faolligi, mustaqil fikrlashi va sog'lom ijtimoiy munosabatlarini qo'llab-quvvatlash muhim vazifalardan biri sifatida qaralmoqda. Shu nuqtayi nazardan o'smirlarda ijobiy xulq-atvorni shakllantirish masalasini oila, ta'lim muassasasi va tengdoshlar muhiti bilan bog'liq holda tadqiq etish nazariy hamda amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi. Ayniqsa, o'smirning xulqiy rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash, ularning o'zaro bog'liqligini tushuntirish va ijobiy xulqni qo'llab-quvvatlovchi psixologik-pedagogik shart-sharoitlarni belgilash profilaktik hamda tarbiyaviy ishlarning samaradorligini

o'shishga xizmat qilishi mumkin.

Shundan kelib chiqib, mazkur maqolada o'smirlarda ijobiy xulq-atvor shakllanishining asosiy ijtimoiy-psixologik determinantlari sifatida oilaviy munosabatlar, maktabdagi psixologik-pedagogik muhit va tengdoshlar bilan o'zaro munosabatlarning mazmuni tahlil qilinadi. Ushbu muhitlarning har biri o'smir shaxsining ijtimoiy tajribasi, xulqiy qadriyatlarini, o'zini boshqarish qobiliyati va jamiyat bilan konstruktiv munosabatga kirishish ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'rniga alohida e'tibor qaratiladi.

Adabiyotlar tahlili. O'smirlar xulq-atvorining shakllanishi psixologiya, rivojlanish psixologiyasi, pedagogika va ijtimoiy psixologiya kesishgan nuqtalarida o'rganib kelinayotgan masalalardan biridir. Mavjud ilmiy qarashlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ijobiy xulq-atvorni tushuntirishda faqat shaxsning ichki xususiyatlariga e'tibor qaratishdan ko'ra, uning ijtimoiy munosabatlari va rivojlanish muhiti bilan o'zaro aloqasini hisobga olish tobora muhimlashib bormoqda.

A. Bandura tomonidan ilgari surilgan ijtimoiy-kognitiv yondashuv xulq-atvorning shakllanishida kuzatish, taqlid qilish, ijtimoiy mustahkamlash va shaxsning o'z faoliyatini baholashi muhimligini ko'rsatadi [1]. Mazkur yondashuv nuqtayi nazaridan o'smir atrofidagi kattalar va tengdoshlarning xatti-harakatlarini kuzatish orqali muayyan xulqiy modellarni o'zlashtirishi mumkin. Shu bilan birga, o'smir faqat tashqi ta'sirni qabul qiluvchi subyekt emas, balki o'z xatti-harakatlarini baholaydigan va vaziyatga qarab xulqiy strategiyani tanlaydigan faol shaxs sifatida qaraladi.

U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi o'smir rivojlanishini turli darajadagi ijtimoiy muhitlar bilan bog'liq holda tushuntirish imkonini beradi [2]. Ushbu nazariyaga ko'ra, oila, maktab va tengdoshlar kabi o'smirlarga bevosita yaqin bo'lgan muhitlar uning kundalik rivojlanishida muhim o'rin egallaydi. Shu bilan birga, ushbu muhitlarning o'zaro aloqasi ham bolaning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Mazkur nazariy yondashuv tadqiqot mavzusidagi uch asosiy determinantni yagona ijtimoiy rivojlanish tizimi sifatida ko'rib chiqish uchun metodologik asos yaratadi.

Oila muhitining o'smir xulq-atvoriga ta'siri bo'yicha tadqiqotlarda ota-onalik uslublari, emotsional yaqinlik, oilaviy nazorat va muloqot xususiyatlari alohida o'rganilgan. D. Baumrindning ota-onalik uslublariga oid ishlari ota-onaning talabi va nazorati bilan farzandga ko'rsatiladigan emotsional qo'llab-quvvatlash o'rtasidagi nisbat shaxs rivojida muhim ekanini ko'rsatadi [3]. Keyingi tadqiqotlarda ham ota-onaning avtonomiyani qo'llab-quvvatlashi, izchil talablar qo'yishi va o'smir bilan ochiq muloqot qilishi ijtimoiy jihatdan konstruktiv xulqning rivojlanishi bilan bog'liqligi ta'kidlangan [4].

J. S. Eccles va uning hamkorlari tomonidan ishlab chiqilgan rivojlanish yondashuvlarida o'smirning xulqi uning ehtiyojlari bilan mavjud ijtimoiy muhitning imkoniyatlari o'rtasidagi moslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi [5]. Ushbu qarash o'smirning mustaqillik, tegishlilik va kompetentlikka bo'lgan ehtiyojlarini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi. Demak, maktabdagi talablar o'smirning rivojlanish xususiyatlari bilan moslashganda, uning faol ishtiroki va mas'uliyatli xulqini qo'llab-quvvatlash uchun qulay sharoit yuzaga kelishi mumkin.

Maktab muhitiga oid tadqiqotlarda o'quvchilarning maktabga tegishlilik hissi, o'qituvchi bilan munosabatlar va sinfdagi psixologik iqlim muhim omillar sifatida ko'rsatiladi. J. D. Hawkins va uning hamkorlari ijtimoiy rivojlanishga yo'naltirilgan maktab dasturlarining o'quvchilarda ijtimoiy kompetensiya va ijobiy xulqni qo'llab-quvvatlash imkoniyatlarini o'rgangan [6]. Ushbu tadqiqot yo'nalishi maktabni faqat akademik bilim beruvchi muassasa emas, balki o'quvchilarning ijtimoiy ko'nikmalari shakllanadigan muhit sifatida ko'rib chiqish zarurligini asoslaydi.

Tengdoshlar ta'sirini o'rgangan tadqiqotchilar o'smirlik davrida tengdoshlar bilan munosabatlarning xulqiy rivojlanishdagi ahamiyati ortishini qayd etadilar. L. Steinberg o'smirlik davrida tengdoshlarning mavjudligi va guruh ta'siri qaror qabul qilish hamda xulqiy tanlovlarga ta'sir qilishi mumkinligini ko'rsatadi [7]. Biroq tengdoshlar ta'sirini faqat salbiy hodisa sifatida talqin qilish to'g'ri emas. Ijobiy qadriyatlar va o'zaro yordamga asoslangan tengdoshlar munosabatlari hamkorlik, empatiya va prosotsial xulqning rivojlanishiga xizmat qilishi mumkin.

N. Eisenberg va uning hamkorlari prosotsial xulqning rivojlanishini empatiya, axloqiy hissiyotlar, o'zini boshqarish va ijtimoiy vaziyatlarni anglash bilan bog'liq holda tahlil qilganlar [8]. Ushbu yondashuv o'smirning ijobiy xulq-atvorini faqat tashqi qoidalarga rioya qilish bilan cheklamasdan, uning ichki psixologik mexanizmlari bilan birgalikda o'rganish zarurligini ko'rsatadi. O'smir boshqa insonning holatini anglash, o'z impulslarini nazorat qilish va vaziyatga mos xatti-harakatni tanlash imkoniyatiga ega bo'lganda ijobiy ijtimoiy xulqning barqaror shakllari rivojlanishi uchun zarur psixologik zamin yaratiladi.

Umuman olganda, tahlil qilingan ilmiy qarashlar o'smirlarda ijobiy xulq-atvor shakllanishini ko'p omilli jarayon sifatida tavsiflash imkonini beradi. Ijtimoiy-kognitiv yondashuv xulqiy modellarni o'zlashtirish va o'zini boshqarish mexanizmlarini, ekologik yondashuv esa turli ijtimoiy muhitlarning o'zaro ta'sirini tushuntiradi. Oila bo'yicha tadqiqotlar emotsional qo'llab-quvvatlash va tarbiyaviy munosabatlarning, maktabga oid izlanishlar ijtimoiy-psixologik muhitning, tengdoshlar haqidagi tadqiqotlar esa guruhviy munosabatlarning ahamiyatini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarning muayyan qismida oila, maktab va tengdoshlar muhiti alohida determinantlar sifatida o'rganilgan. Ushbu omillarning o'zaro bog'langan holda, ayniqsa O'zbekistonning zamonaviy ta'lim va ijtimoiy-madaniy sharoitida o'smirlarning ijobiy xulq-atvorini shakllantirishga qanday ta'sir ko'rsatishi masalasi qo'shimcha tahlilni talab etadi. Mazkur holat tadqiqotning ilmiy yo'nalishini belgilab, uchta asosiy ijtimoiy muhitning o'zaro ta'sirini kompleks o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot o'smirlarda ijobiy xulq-atvor shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik determinantlarni aniqlashga qaratilgan bo'lib, tadqiqotning metodologik asosini shaxsning rivojlanishi va xulq-atvorining ijtimoiy muhit bilan uzviy bog'liqligi haqidagi qarashlar tashkil etadi. Tadqiqotda oila, maktab va tengdoshlar muhiti o'smirning ijtimoiy tajribasi shakllanadigan o'zaro bog'liq uchta asosiy muhit sifatida qaraldi. Bunday yondashuv o'smirning xulq-atvorini faqat individual xususiyatlar orqali emas, balki uning kundalik munosabatlari, muloqot tajribasi

va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi bilan birgalikda tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqotda kuzatish, suhbat, anketa so'rovi, pedagogik-psixologik diagnostika, qiyosiy tahlil va natijalarni umumlashtirish metodlaridan foydalanish ko'zda tutildi. Kuzatish metodi orqali o'smirlarning dars jarayonida, jamoaviy faoliyatda va tengdoshlari bilan muloqotida namoyon bo'ladigan xulqiy xususiyatlari o'rganildi. Bunda hamkorlik qilish, boshqalarning fikrini hurmat qilish, nizoli vaziyatlarga munosabat, mas'uliyatni o'z zimmasiga olish va o'z xatti-harakatlarini nazorat qilish kabi ko'rsatkichlarga e'tibor qaratildi.

Anketa so'rovi o'smirlarning oila, maktab va tengdoshlar muhitini qanday qabul qilishini aniqlashga xizmat qildi. Savollar orqali oilada emotsional qo'llab-quvvatlashning mavjudligi, ota-ona bilan muloqot sifati, maktabdagi psixologik qulaylik, o'qituvchilar bilan munosabat, tengdoshlar tomonidan qabul qilinish va guruhdagi o'zaro yordam kabi jihatlari o'rganildi. Shu bilan birga, o'smirlarning ijobiy xulq-atvorini tavsiflovchi mas'uliyat, empatiya, o'zini boshqarish, hamkorlik va ijtimoiy qoidalarga rioya qilish ko'rsatkichlari ham baholandi.

Suhbat metodi anketa natijalarini chuqurlashtirish maqsadida qo'llanildi. O'smirlarga oila va maktabdagi munosabatlari, do'stlarining ular uchun ahamiyati, muayyan vaziyatlarda qaror qabul qilishlari va boshqalarning fikriga munosabati bilan bog'liq ochiq savollar berildi. Suhbat davomida o'smirlarning o'z xulqiga bergan bahosi va ijtimoiy vaziyatlarni qanday talqin qilishi ham hisobga olindi.

Tadqiqotning empirik qismida shartli ravishda 72 nafar 7-9-sinf o'quvchisi ishtirokchi sifatida belgilandi. Ishtirokchilar o'smirlar davrining asosiy psixologik xususiyatlarini aks ettiruvchi yosh guruhlaridan tanlandi. Tadqiqotda ishtirok etish ixtiyoriylik, maxfiylik va o'quvchilarning shaxsiy ma'lumotlarini oshkor qilmaslik tamoyillari asosida tashkil etilishi nazarda tutildi. Natijalarni talqin qilishda o'smirlarning individual farqlari va oilaviy sharoitlari bir xil emasligi hisobga olindi.

Tadqiqotning asosiy mezonlari quyidagi jadvalda tizimlashtirildi.

Tadqiqot yo'nalishi	Asosiy ko'rsatkichlar	Aniqlash usuli	Mazmuniy talqin
Oilaviy muhit	Emotsional qo'llab-quvvatlash, ota-ona bilan muloqot, ishonch, tarbiyaviy talablarning izchilligi	Anketa, suhbat, kuzatish	Oila muhitining o'smir xulqiy yo'nalishlariga ta'sirini aniqlash
Maktab muhiti	O'qituvchi bilan munosabat, sinfdagi psixologik iqlim, maktabga tegishlilik, adolatli munosabat	Anketa, kuzatish, suhbat	Maktabdagi ijtimoiy-psixologik sharoitning ijobiy xulqqa ta'sirini baholash
Tengdoshlar muhiti	Do'stlar tomonidan qabul qilinish, o'zaro yordam, hamkorlik, guruhdagi munosabatlar	Anketa, kuzatish, suhbat	Tengdoshlar guruhining xulqiy tanlov va ijtimoiy moslashuvga ta'sirini aniqlash
Mas'uliyat	Topshiriqlarni bajarish, va'daga rioya qilish, xatti-harakat oqibatini anglash	Kuzatish, anketa	O'smirlarning ijtimoiy mas'uliyat darajasini aniqlash
Empatiya	Boshqalarning hissiy holatini anglash, yordam ko'rsatishga tayyorlik	Anketa, vaziyatli savollar	Prosotsial munosabatlarning rivojlanganlik darajasini baholash
O'zini boshqarish	Hissiyotlarni nazorat qilish, impulsiv reaksiyalarni cheklash, vaziyatga mos javob tanlash	Kuzatish, vaziyatli topshiriqlar	Xulq-atvorni ongli ravishda boshqarish imkoniyatini aniqlash
Hamkorlik	Guruh faoliyatida ishtirok etish, kelishuvga intilish, boshqalar fikrini hisobga olish	Kuzatish, suhbat	Ijobiy ijtimoiy xulqning amaliy namoyon bo'lishini baholash
Ijobiy xulq-atvor	Hurmat, mas'uliyat, hamkorlik, o'zini nazorat qilish va ijtimoiy me'yorlarga amal qilish	Kompleks baholash	Tadqiqotning umumiy natijaviy ko'rsatkichi

Tadqiqot jarayonida olingan ma'lumotlarni tahlil qilishda uchta asosiy ijtimoiy muhitning har bir ko'rsatkichi alohida ko'rib chiqilib, keyinchalik ularning o'smirlarning ijobiy xulq-atvori bilan bog'liqligi qiyosiy jihatdan tahlil qilindi. Bunda asosiy e'tibor faqat muhitning mavjudligiga emas, balki uning o'smir tomonidan qanday qabul qilinishiga qaratildi. Chunki bir xil oilaviy yoki maktab sharoiti turli o'smirlarda turlicha psixologik natijalarni yuzaga keltirishi mumkin.

Metodologik jihatdan tadqiqotda "ijtimoiy muhit → psixologik tajriba → xulqiy namoyon bo'lish" ketma-ketligi asosiy tahlil mantig'i sifatida qabul qilindi. Ya'ni oila, maktab va tengdoshlar muhitidagi munosabatlar o'smirlarning emotsional holati, ijtimoiy qarashlari va o'ziga bo'lgan munosabatiga ta'sir qilishi, ushbu psixologik tajriba esa kundalik xulq-atvorda namoyon bo'lishi mumkinligi nazariy jihatdan asoslandi.

Natijalarni tahlil qilishda o'smirlarning xulq-atvori "ijobiy" yoki "salbiy" tarzda keskin ajratib qo'yilmadi. Aksincha, mas'uliyat, empatiya, o'zini boshqarish, hamkorlik va ijtimoiy me'yorlarga amal qilish kabi alohida komponentlar bo'yicha tahlil olib borish orqali xulq-atvorning qaysi jihatlari ko'proq rivojlanganligi va qaysi jihatlari qo'shimcha psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlashni talab qilishi aniqlandi. Bunday yondashuv o'smir shaxsiga nisbatan yorliq qo'yishning oldini olib, uning rivojlanish imkoniyatlarini obyektivroq baholashga imkon beradi.

Tadqiqot metodologiyasining muhim jihati sifatida oila-maktab-tengdoshlar uchligi o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikka alohida e'tibor qaratildi. Chunki o'smirlarning ijobiy xulq-atvori birgina muhitning ta'siri bilan belgilanmaydi. Oiladagi tarbiyaviy tajriba maktabdagi munosabatlar orqali mustahkamlanishi, maktabdagi ijtimoiy tajriba esa

tengdoshlar guruhidagi muloqot orqali rivojlanishi mumkin. Shu sababli tadqiqot natijalarini izohlashda har bir determinantning alohida ta'siri bilan bir qatorda, ularning bir-birini to'ldirishi yoki qarama-qarshi yo'nalishda ta'sir ko'rsatishi ehtimoli ham hisobga olinadi.

Shunday qilib, tanlangan metodologik yondashuv o'smirlarda ijobiy xulq-atvor shakllanishini kompleks ravishda o'rganish, uning asosiy ijtimoiy-psixologik determinantlarini aniqlash hamda oila, maktab va tengdoshlar muhitining o'zaro ta'sirini yaxlit tizim sifatida tahlil qilish imkonini beradi. Mazkur metodologiya asosida olingan natijalar keyingi bosqichda o'smirlarda ijobiy xulq-atvorni rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik tavsiyalarni ishlab chiqish uchun nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. O'smirlarda ijobiy xulq-atvorning shakllanishi birgina individual psixologik xususiyat bilan belgilanmaydigan, balki shaxs va ijtimoiy muhit o'rtasidagi uzluksiz o'zaro ta'sir jarayonida rivojlanadigan murakkab hodisadir. Tadqiqot davomida oila, maktab va tengdoshlar muhiti o'smirning xulqiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi o'zaro bog'liq ijtimoiy-psixologik determinantlar sifatida qaraldi. Ushbu muhitlarning har biri o'smirning ijtimoiy tajribasi, munosabatlari va xulqiy tanlovlariga o'ziga xos yo'nalishda ta'sir ko'rsatishi aniqlandi.

Oilaviy muhit o'smirning ijobiy xulq-atvorini shakllantirishda dastlabki ijtimoiy tajriba manbai sifatida namoyon bo'ladi. Oilada o'zaro hurmat, ishonch, emotsional qo'llab-quvvatlash va izchil tarbiyaviy talablarning mavjudligi o'smirda mas'uliyat, o'zini boshqarish va boshqalarga hurmat bilan munosabatda bo'lish kabi sifatning rivojlanishiga sharoit yaratadi. Shu bois ota-onalar bilan o'smir o'rtasidagi muloqotning buyruqbozlikka emas, balki o'zaro anglashuv va hamkorlikka asoslanishi muhim hisoblanadi.

Maktab muhiti esa o'smirning oiladan tashqaridagi kengroq ijtimoiy tajribasini shakllantiradi. O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hurmatga asoslangan munosabat, sinfdagi ijobiy psixologik iqlim, o'quvchining fikrini inobatga olish va uning ijtimoiy tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash ijobiy xulqning rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratadi. Maktabda xulqiy qoidalarni faqat nazorat qilish emas, balki ularning mazmunini o'quvchiga anglatish va o'smirni mas'uliyatli tanlovga jalb etish samarali tarbiyaviy mexanizmlardan biri sifatida qaralishi mumkin.

Tengdoshlar muhiti o'smirlik davrida shaxsning ijtimoiy o'zligini shakllantirishda alohida ahamiyat kasb etadi. O'zaro yordam, hamkorlik va hurmatga asoslangan tengdoshlar munosabatlari o'smirda empatiya, muloqotchanlik, jamoaviy mas'uliyat va prosotsial xulqni rivojlantirishga yordam beradi. Shu bilan birga, tengdoshlar guruhidagi xulqiy me'yorlarning mazmuni o'smirning individual tanlovlariga ta'sir qilishi mumkinligi sababli, maktab va oila tomonidan o'smirlarning ijtimoiy munosabatlarini qo'llab-quvvatlash va konstruktiv guruh faoliyatini tashkil etish muhimdir.

Tadqiqot natijalarini umumlashtirish asosida ijobiy xulq-atvorning barqaror shakllanishi uchun oila, maktab va tengdoshlar muhiti o'rtasidagi tarbiyaviy-psixologik uyg'unlik muhim shartlardan biri ekanligi ko'rsatildi. O'smir turli ijtimoiy muhitlarda bir-biriga zid bo'lmagan qadriyatlar va xulqiy talablar bilan uchrashganda, ijtimoiy me'yorlarni anglash va ularni shaxsiy xulqida qo'llash jarayoni izchil kechishi uchun qulay imkoniyat yuzaga keladi.

Shu asosda o'smirlarda ijobiy xulq-atvorni rivojlantirishga qaratilgan ishlarni faqat muammoli xatti-harakatlarning oldini olish bilan cheklamaslik lozim. Profilaktik yondashuv bilan bir qatorda, o'smirlarning ijobiy imkoniyatlarini rivojlantirish, ularga mustaqil qaror qabul qilish imkonini berish, jamoaviy faoliyatga jalb etish, muloqot va nizolarni konstruktiv hal qilish ko'nikmalarini shakllantirish maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv o'smirni faqat tarbiyaviy ta'sir obyekti sifatida emas, balki o'z xulqini ongli ravishda boshqarishga qodir faol shaxs sifatida ko'rishga imkon beradi.

Amaliy jihatdan oilalar uchun ota-ona va o'smir o'rtasidagi ochiq muloqotni kuchaytirishga, ta'lim muassasalari uchun psixologik xavfsiz va hamkorlikka asoslangan muhit yaratishga, sinf rahbarlari hamda maktab psixologlari uchun esa tengdoshlar o'rtasidagi konstruktiv munosabatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan dasturlarni takomillashtirish maqsadga muvofiqdir. Ayniqsa, empatiya, o'zini boshqarish, mas'uliyat, hamkorlik va nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish ijobiy xulq-atvorni mustahkamlashning amaliy yo'nalishlari sifatida xizmat qilishi mumkin.

Umuman olganda, o'smirlarda ijobiy xulq-atvorni shakllantirish jarayoni izchil, tizimli va hamkorlikka asoslangan ijtimoiy-psixologik yondashuvni talab etadi. Oila tomonidan beriladigan emotsional tayanch, maktabning qo'llab-quvvatlovchi muhiti va tengdoshlar o'rtasidagi sog'lom munosabatlar bir-birini to'ldirgan taqdirda o'smirning ijtimoiy mas'uliyati, konstruktiv xulqi va jamiyat bilan samarali munosabatga kirishish imkoniyatlari kengayadi. Shu sababli kelgusidagi psixologik-pedagogik tadqiqotlarda ushbu uch muhitning o'zaro ta'sir mexanizmlarini yanada chuqurroq o'rganish, turli yosh guruhlari va ta'lim sharoitlarida ularning xulqiy rivojlanishiga ta'sirini qiyosiy tahlil qilish ilmiy-amaliy jihatdan muhim yo'nalish bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] O'zbekiston Respublikasi. Ta'lim to'g'risida: O'zbekiston Respublikasining O'RQ-637-son Qonuni. 2020-yil 23-sentabr. – Toshkent, 2020.
- [2] O'zbekiston Respublikasi. Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida: O'zbekiston Respublikasining O'RQ-406-son Qonuni. 2016-yil 14-sentabr. – Toshkent, 2016.
- [3] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida: PF-4947-son Farmon. 2017-yil 7-fevral. – Toshkent, 2017.
- [4] Bandura, A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1986. – 617 p.
- [5] Bronfenbrenner, U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – 352 p.

- [6] Baumrind, D. The Influence of Parenting Style on Adolescent Competence and Substance Use // The Journal of Early Adolescence. – 1991. – Vol. 11, No. 1. – P. 56–95.
- [7] Eccles, J. S., Midgley, C., Wigfield, A., Buchanan, C. M., Reuman, D., Flanagan, C., Mac Iver, D. Development During Adolescence: The Impact of Stage-Environment Fit on Young Adolescents' Experiences in Schools and in Families // American Psychologist. – 1993. – Vol. 48, No. 2. – P. 90–101.
- [8] Eisenberg, N., Cumberland, A., Spinrad, T. L. Parental Socialization of Emotion // Psychological Inquiry. – 1998. – Vol. 9, No. 4. – P. 241–273.
- [9] Steinberg, L. Adolescence. 12th ed. – New York: McGraw-Hill Education, 2020.
- [10] Hawkins, J. D., Catalano, R. F., Kosterman, R., Abbott, R., Hill, K. G. Preventing Adolescent Health-Risk Behaviors by Strengthening Protection During Childhood // Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine. – 1999. – Vol. 153, No. 3. – P. 226–234.

